

مسائل اساسی در تاریخ شفاهی ایران

با رویکردی به پژوهش‌های منتشر شده و طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد

غلامرضا آذری خاکستر

اشاره

تاریخ شفاهی ایران از آن جهت با مسائل اساسی مواجه است که جامعه ایران قابلیت انجام تاریخ شفاهی را دارد، بعد از شهریور ۱۳۲۰ که حکومت پهلوی روی کار آمد و مردم از آزادی نسبی برخوردار شدند در درون جامعه ایران شاهد فعالیت احزاب مختلف، جنبش‌های متفاوت، روزنامه‌ها، تشکله‌ها و تحولات گوناگونی هستیم. پس از آن با جریان کودتای ۲۸ مرداد تاریخ شفاهی ایران وارد مرحله‌ای دیگر می‌شود و تشکیلات نظامی - انتظامی (ساواک، گارد دانشگاه و...) و وقایعی که منجر به انقلاب شدند بخصوص نقش روحانیت و غیره زمینه‌های مهم برای تدوین تاریخ شفاهی ایران می‌باشند. اما جریان انقلاب اسلامی به عنوان نقطه عطفی در پژوهش‌های شفاهی می‌باشد، زیرا در درون انقلاب ما شاهد فعال شدن بسیاری از نهادهای دولتی و مردمی هستیم و در نهایت مسأله هشت سال جنگ عراق علیه ایران موضوعات متنوعی از تاریخ شفاهی را در اختیار محققان این بخش قرار داده است. مقاله حاضر که با الهام از پژوهش‌های انجام شده و طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد می‌باشد به بررسی مسائل اساسی که تاریخ شفاهی ایران با آن مواجه است، می‌پردازد.

کلید واژه: تاریخ شفاهی

با گسترش روزافزون علوم در هر یک از رشته‌ها، انتظار به وجود آمدن رشته‌های تخصصی نیز وجود دارد. علم تاریخ طی فرازونشیب‌های فراروی آن شاهد گسترش شیوه‌های نوین تاریخنگاری بود. ایجاد مکاتب تاریخنگاری، شیوه‌های علمی نگارش، و از سه دهه گذشته با شکل گرفتن تاریخ شفاهی^۱ گامی نوین در مطالعات تاریخی برداشته شد. در این شیوه پژوهشگر از چارچوب

* کارشناس تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد

۱ - تاریخ شفاهی عبارت است از روش نوین برای جمع‌آوری حفظ، نگهداری خاطرات، زندگینامه‌ها، رسوم، فولکلور و به طور کلی اطلاعات ثبت شده متنوع که از طریق مصاحبه با افراد صاحب‌نظر، اندیشمندان و بعضاً عموم در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی صورت می‌گیرد و بعد از طی مراحل به صورت کاست یا نوار ویدئو نگهداری می‌شود. این اطلاعات بعد از پیاده‌سازی تایپ و ویرایش، به صورت یکی از منابع مهم در کنار اسناد کتبی قرار می‌گیرد.

نوشتاری خارج شده و با روی آوردن به مصاحبه زوایای مبهم تاریخ معاصر را در تاریخ شفاهی جستجو می کند. هرچند که در پژوهشهای شفاهی حوزه کار در تاریخ خلاصه نمی شود حتی فراتر از آن هم می توان به مطالعه و تحقیق پرداخت، به طور مثال، در طرح تدوین تجربیات خبرگان قنات که توسط شرکت مدیریت منابع آب ایران انجام شده است بدون رویکرد به تاریخ مطالعات ارزنده ای در ارتباط با سازه قنات انجام شده است.^۱

تاریخ شفاهی مقدمه ای است بر تاریخ مکتوب از آن جهت که مورخ با صحنه سازان یک جریان تاریخی مواجه است، با افرادی که در بطن یک حادثه بوده‌اند و شاهدان اصلی وقایع تاریخی اند. تاریخ شفاهی شناخته شده ترین برنامه ثبت اطلاعات محسوب می شود.^۲ و به طور کلی تکنیکی است برای جمع آوری اطلاعات که ضمن آن تجهیزات ضبط و صوتی را [با هماهنگی] مورد استفاده قرار می دهند تا گزارشهای دقیق از عقاید و نظرات شاهدان یک ماجرا یا شرکت کنندگان یک حادثه فراهم کنند. اهمیت تاریخ شفاهی در تدوین تاریخنگاری معاصر ایران به آن جهت است که منابع مکتوب پاسخگوی نیاز پژوهشگران نیست.^۳ در مجموع اهمیت تاریخ شفاهی به این جهت است:

۱- به واسطه اینکه افرادی که در جریان یک حادثه بوده‌اند به نقل رویدادها و خاطرات می پردازند، لذا گفته‌های افراد همسو و تکمیل کننده اسناد می‌باشند که می توان از آن به عنوان منابع دست اول یاد کرد؛

۲- تا انتشار اسناد در مسائل مختلف باید مدت زمانی بگذرد، بنابراین تاریخ شفاهی این امکان را به وجود می آورد که پژوهشگران قبل از انتشار اسناد، از زبان شاهدان عینی وقایع اطلاعاتی کسب کنند. نکته قابل توجه در تاریخ شفاهی کسب اطلاعات بکر و جدید از مصاحبه شونده

۱ - جهت اطلاع بیشتر رک: به سمساریزدی، علی اصغر: *تدوین تجربیات خبرگان قنات*، مهندسین مشاور ستیران، تهران ۱۳۸۳.

۲ - پدرسون، آن: *نگهداری اسناد*، ترجمه رضا مهاجر، سازمان اسناد ملی، تهران، ص ۳۸۲.

۳ - رسولی پور، مرتضی: *تاریخ شفاهی: زاویه ایرانی*، کتاب هفته شماره ۱۳۰، پنجشنبه ۱۲ مهر ۱۳۸۲، ص ۱۰.

می‌باشد. در این شیوه محقق در انتظار آزاد شدن اسناد بایگانیها^۱ نمی‌ماند، با روی آوردن به تاریخ شفاهی اطلاعاتی را به دست می‌آورد که فراتر از نوشته‌های مکتوب می‌باشد؛

۳- در تاریخ شفاهی جذابیت خاصی وجود دارد، به این نحو که پژوهشگر این حیطه با مدارک ضبط شده‌ای که در اختیار دارد، حالات و طرز بیان مصاحبه‌شونده را نیز که از لحاظ روانشناسی مهم است درک می‌کند. زیرا در طنین صداها و لحن گفتارها معانی گوناگونی از شخصیت افراد، ضعف و غضب، قاطعیت و صلابت، تمنا و التماس، آرامش و اضطراب^۲ و برخی دیگر از صفات افراد نهفته است که اینها را دیگر نمی‌توان به همراه کتاب مکتوب کرد و فقط باید شنید بویژه آن که صداها و گفتار و تسلط بر بیان یکی از راههای باریک روانکاوی شخصیت‌ها است؛

۴- ویژگی اصلی تاریخ شفاهی عدم قضاوت و داوری است، چراکه^۳ مخاطب از کارهای ارشادی خسته شده و می‌خواهد خودش قضاوت را تحلیل کند و تاریخ شفاهی این امکان را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد؛

۵- تاریخ شفاهی به محقق کمک می‌کند تا یک تصویر کم و بیش زنده از وقایع تاریخی که بر تجربه مستقیم و غیر مستقیم فردی مبتنی است ارائه دهد؛

در حین مطالعه تاریخ شاید بسیاری از استدلالها مبهم و غیر قابل باور باشند، در حالی که تاریخ شفاهی موشکافانه‌تر به قضایا می‌نگرد و از تمام جوانب موضوع را بررسی می‌کند. تدوین تاریخ شفاهی شاید ساده به نظر آید، اما در یک تحلیل واقعیت این است که شیوه تاریخ شفاهی از پیچیدگی و مشکلات خاصی برخوردار است. اولین مسأله در تاریخ شفاهی عشق و علاقه به تاریخ است، اگر پژوهشگری فاقد این خصیصه باشد در برقراری ارتباط با مصاحبه‌شونده دچار مشکل می‌شود و نمی‌تواند مقصود و منظور خود را بیان کند. دوم این که مصاحبه‌کننده پژوهشگری به تمام معنی باشد، در حیطه‌ای که به پژوهش می‌پردازد حوزه مطالعاتی وسیعی داشته باشد و تمام زوایا یک جریان را از میان مکتوبات بررسی کند و دیگر آن که دارای شناختی نسبی از

۱- سرشار، همایون‌شعبان جعفری، ویرایش و مقدمه خسرو معتضد، البرز، تهران، ۱۳۸۱، ص ۲۹.

۲- باقی، ع: *تحریر تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی ایران*، تفکر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۴.

۳- فروغی، مجید: *تاریخ شفاهی و داوری مخاطب*. کتاب هفته، تهران، ۱۹ بهمن ۱۳۸۱، ص ۸.

مصاحبه شونده باشد. در تاریخ شفاهی دو نوع نگرش را در یک زمان داریم اول؛ نگرشی که مصاحبه شونده نسبت به یک موضوع دارد، زیرا که در طرح آن موضوع نقش داشته، دیگر نگرش مصاحبه کننده از موضوع است، بنابراین مصاحبه کننده با مطالعه عمیق و بررسی همه جانبه این دو نگرش را به هم نزدیک نماید بنحوی که اگر متوجه شد مصاحبه شونده در حال اغراق و گزافه گویی و یا کتمان موضوعی است به او تذکر دهد.

شیوه پژوهش

محقق در تاریخ شفاهی نخست باید شناخت کاملی از منابع داشته باشد و بهترین منابع برای به دست آوردن مآخذ مجلات، پایان نامه ها، روزنامه ها و مقالات مندرج در نشریات و نقل و قول های دیگران می باشند. منابع مکتوب این امکان را به مصاحبه کننده می دهند تا چهارچوب موضوع مشخص شود و پس از آن با آگاهی به مصاحبه افراد مورد نظر برود. محققان تاریخ شفاهی در بررسی های خود راه و روش یکسانی را در پیش نمی گیرند و عوامل مختلفی را در انتخاب روش عمل می کنند بر این اساس بنا بر موضوع پژوهش شیوه کار هم متفاوت خواهد بود. به عنوان نمونه، در تدوین تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد به روایت کننده این فرصت داده می شد که خاطره خود را از حضور متفقین بیان نمایند. با توجه به این که ۶۳ سال از موضوع طرح شده می گذشت بنابراین تمام اقشاری که شاهدان عینی آن وقایع بودند از درجه و اعتبار مهمی برخوردار بودند، به قولی تنها رجال و شخصیت های سیاسی مورد توجه نبودند بلکه در بحث تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ از تمام اقشار استفاده می شد اعم از نظامیان، رجال سیاسی، کارگران، و نکته اساسی در تاریخ شفاهی تعیین موضوع پژوهشی می باشد، محقق پس از آن که موضوع پژوهشی را انتخاب نمود مطالعات جامعی را در ارتباط با آن انجام می دهد، مهمترین منابع

۱- منبع اینترنت www.iraninleftoralhistoryprojekt.htm

۲- در طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد تاکنون با افرادی چون افسر ارتش، عضو حزب ایران، تلگرافچی باجگیران، بازاری، کارمند استانداری، دستگیر شده توسط روسها و انتقال به عشق آباد، از نیروهای صولت السلطنه مصاحبه شده است.

اطلاعاتی در این زمینه روزنامه ها و اخبار و مدارک آرشیوی می باشند. پس از مطالعه در موضوع به سراغ مصاحبه شونده ها می رود و پس از جلب موافقت آنان به طرح سؤال و در نهایت با قرار قبلی به مصاحبه می پردازد.

مسائل اساسی

هر چند تاریخ شفاهی از بسیاری جهات مفید و ارزشمند است ولیکن وجود برخی از مسائل سبب می شود تا پژوهشهای تاریخ شفاهی جایگاه حقیقی و واقعی خود را نداشته باشد، برخی از پژوهشهای انجام گرفته در تاریخ شفاهی با جهت گیری خاص تهیه و تدوین شده اند که این عامل ارزش علمی آن را از بین می برد. کارنامه تاریخ شفاهی ایران چندان روشن نیست، هر یک از مراکز داخلی که به این امر می پردازند از شیوه های متفاوتی در تدوین مجموعه های منتشر شده استفاده کرده اند. دخل و تصرف در مصاحبه ها در آثار منتشر شده کاملاً مشخص است و به جرأت می توان گفت در داخل ایران کار قابل توجه ای انجام نشده است با وجود آن که جامعه ایران قابلیت انجام مصاحبه در موضوعات متنوع در تاریخ شفاهی را داراست.

از دیگر مسائل اساسی در تدوین تاریخ شفاهی جنبه اغراق آمیز بودن تعدادی از گفته های مصاحبه شونده ها می باشد. که به عنوان یک مشکل فرا روی محققان تاریخ شفاهی می باشد.

تعریف تاریخ شفاهی

هر چند تاریخ شفاهی در بین اهل تحقیق شناخته شده است ولی واقعیت این است که بسیاری از افراد جامعه از این بخش تاریخ اطلاع ندارند به جرأت می توان گفت حتی دانشگاهیان نیز نسبت به تاریخ شفاهی اطلاع خاصی ندارند. سیاست های اتخاذ شده در دانشگاه های ایران این امکان را به وجود آورده است تا فاصله اساسی بین دانشگاهیان و تاریخ شفاهی به وجود آید. عدم وجود واحد درسی تاریخ شفاهی در دانشگاهها باعث شده است تا تعریف خاصی از این رشته نشده باشد، به عبارتی دیگر در نظام آموزشی ایران جای هیچ گونه بحث برای تاریخ شفاهی نیست.

اسناد

در تاریخ سخن از اسناد و قضاوت‌های مورخان است که همه به محقق کمک می‌کند تا به تدوین تاریخ کتبی بپردازد با توجه به این که برخی از اسناد بایگانی‌ها تا یک قرن هم آزاد نمی‌شوند بنابراین تاریخ شفاهی مکملی خوب برای پژوهش‌های محققان می‌باشد.^۱ چنانچه مسائلی چون کتمان و قهرمان پروری وجود نداشته باشد آنچه که شایسته یک پژوهش شفاهی است به دست می‌آید. در تاریخ شفاهی محقق با خود فرد در ارتباط است و این فرد است که همه اعمال و دیده‌ها و شنیده‌های خود را بازگو می‌کند، بنابراین تاریخ شفاهی زمانی موجودیت اصلی خود را پیدا می‌کند که اسناد بایگانی‌ها در اختیار محققان قرار گیرند، آنگاه اسناد شفاهی و اسناد کتبی مکمل خوبی برای هم خواهند بود.

رجال و شخصیتها

در تاریخ شفاهی ایران محقق با شخصیتها و تیپهای متفاوتی برخورد می‌کند. در تدوین تاریخ شفاهی ایران شخصیتها را می‌توان در چند گزینه بررسی کرد؛ نخست شخصیت‌های سیاسی، دوم افرادی که در بطن حوادث جامعه بوده‌اند و تنها خاطراتی از گذشته دارند. در تاریخ ایران شخصیت‌هایی که در مسائل سیاسی دخیل بوده‌اند قطعاً نقش اساسی در مسیر تحولات تاریخی داشته‌اند به گونه‌ای که تصمیم‌گیری‌های آنان در بعضی موارد تاریخ ساز بوده‌اند. دسته دوم، که عموم مردم جامعه را شامل می‌شود می‌توان تحت عنوان شاهدان عینی وقایع یاد کرد. مسأله مهم در بررسی خاطرات این دو گروه این نکته است که باید این فرصت به مصاحبه شونده داده شود تا آن گونه که می‌خواهد شرح زندگانی خود را بنویسد، خاطرات خود را بازگو نماید. از این

۱ - خاطرات به تنهایی نمی‌تواند و نباید بر پایه شناخت تاریخی بدل شود و در این زمینه اسناد مکتوب نیز دارای جایگاه خاص خود است، خاطرات عموماً ملهم از تجربه شخصی و دیدگاه فردی صاحب اثر است و طبعاً باید در مقایسه و مقابله با آثار مشابه (بویژه خاطرات افرادی که در جریان همان وقایع در تعارض با صاحب اثر قرار داشته‌اند) اسناد مکتوب مورد استفاده قرار گیرد. (خاطرات ایرج اسکندری، ص ۱۳).

رو' حداقل نتیجه‌ای که به دست می‌آوریم این است که مطالبی را با در نظر گرفتن شرایط و اصول کار ضبط می‌کنیم، اینها به تدریج جایگزین^۲ خوبی برای بررسی های تاریخی می‌شوند. بعضی افراد انتخاب شده جهت مصاحبه گمان می‌کنند که شخصیت آنها در حدی نیست که با آنان مصاحبه کرد و باید به سراغ افراد مطرح رفت، در تاریخ شفاهی تنها نخبگان نیستند که مورد نظرند بلکه بر اساس موضوعات تیپ افراد مورد مصاحبه هم متفاوت خواهد بود. یکی از پژوهشهایی که توسط دانشگاه هاروارد^۳ صورت گرفته خاطرات شعبان جعفری می‌باشد. به جرات می‌توان گفت این کتاب رکوردار تعداد تیراژ در زمانی کوتاه بود، زمانی که کتاب مزبور منتشر گردید بسیاری از منتقدان نشر و کتاب، کتاب را مورد نقد و بررسی قرار دادند و برخی هم معتقد بودند که شعبان جعفری در حد و اندازه این کتاب نیست وبا عناوین مختلف روایت کننده رامورد نقد قرار دادند^۴. هر چند شعبان جعفری در این کتاب برخی از اتهامات را منکر شده است و بر برخی از حقایق سرپوش گذاشته است ولی پژوهش فوق این نکته را ثابت می‌کند که هر یک از افراد جامعه در تاریخ شفاهی حرفی برای گفتن دارند و تاریخ شفاهی مخصوص رجال و شخصیتها و نخبگان نیست.

۱ - یوسفی، مجید: گفتگو با حبیب لاجوردی، (تاریخ شفاهی ایران: از اوبه دید هاروارد)، کتاب هفته، شماره ۱۳۷، ۲۲ شهریور ۱۳۸۲، ص ۲۱.

۲ - ضرورت گردآوری تاریخ شفاهی در جهان امروز، گفتگو با دکتر علی اصغر سعیدی، فرهنگ و پژوهش شماره ۱۲۵.

۳ - پروژه تاریخ شفاهی ایران توسط دانشگاه هاروارد از سال ۱۳۶۰ آغاز شده و پس از ۶ سال با بودجه ۶۰۰ هزار دلار بیش از ۹۰۰ ساعت مصاحبه با ۱۵۰ تن از رجال و شخصیتهای دوره پهلوی ضبط نموده است. (خاطرات ایرج اسکندری، ص ۱۶).

۴ - مقالات متعددی در نقد کتاب شعبان جعفری نوشته شده، مقالاتی چون: رهبانی، مجید: حاکم خیابانها، جهان کتاب، سال ۷- ش ۹-۱۰، ص ۲۰؛ حدادی، نصرالله: شعبان و مراد، کتاب هفته ش ۷۶، مرداد ۱۳۸۱، ص ۱۱۲؛ با معتمد، خسرو، شعبان جعفری و مشکل کتمان، کتاب هفته، ش ۷۶، مرداد ۱۳۸۱، ص ۱۰؛ قائد، محمد: داستان پشمالویی شاید از غیب، جهان کتاب، سال ۷- ش ۹-۱۰، ص ۲۵.

ترس

یکی از عوامل اثر گذار در تدوین تاریخ شفاهی ایران مسأله ترس می باشد، زیرا رجال و شخصیت‌هایی که مورد مصاحبه قرار می گیرند، همواره این خطر متوجه آنان است که با گفتن گذشته خود، آینده خود و بستگانش را به خطر اندازد. طبق بررسی‌های دانشگاه هاروارد در پروژه تاریخ شفاهی ایران انجام داده است، برخی از چهره‌های مطرح بر این عقیده بودند که ما به اندازه کافی دشمن داریم، با این مصاحبه نمی خواهیم^۱ به تعداد آنان اضافه نماییم. برخی از افرادی که برای مصاحبه انتخاب می شدند بیان می کردند که دوست ندارند از گذشته صحبت کنند، زیرا به علت کهولت بسیاری از موارد را به خاطر نمی آورند بنابراین فقط مجاز هستید بدون استفاده از ضبط صوت و دیگر وسایل مصاحبه حضور یابید.^۲

ترس از بیان حقایق در بین مصاحبه شونده ها عاملی تأثیرگذار در پژوهشهای شفاهی می باشد بسیاری از نوشته ها و حتی کارهای انجام شده حکایت تلخ ترس از واقعیت را در خود نهفته دارد.

کتمان حقایق

برخی از افراد بنا به مصالح خود از گفتن واقعیتها امتناع می کنند^۳ با این که شاید بیش از نیم قرن از حوادث گذشته باشد ولی حقایق را می پوشانند و با بهانه اینکه سن آنان بالا رفته و احتمال گفتن حرفهایی که به صلاح آنان نیست از مصاحبه کردن به شدت امتناع می

۱- خاطرات علی امینی، به کوشش حبیب لاجوردی، انتشارات گفتار، تهران، ۱۳۷۶، ص ۴۲.

۲- در مصاحبه با آقای رشید پسندیده عنوان شد (طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد، واحد تاریخ شفاهی مدیریت اسناد آستان قدس رضوی).

۳- خسرو معتضد در نقدی که بر کتاب شعبان جعفری نوشته چنین بیان نموده است: «شعبان هم سالخورده است و هم مشکل کتمان دارد. به عنوان مثال در مورد زمانی که اولین بار تحت پیگرد قرار گرفته مطالب عجیب و غریبی می گوید مبنی بر این که یکی داشته عکس می گرفته از بالا ناگهان افتاده و مرده و پلیس او را دستگیر می کند.»

ورزند. عامل دیگری که این افراد به شدت از آن طرفداری می‌کنند حواس پرتی می باشد مصاحبه کننده با توسل به آن از گفتن حقایق چشم پوشی می‌کند.^۱

قصه گوئی

در تاریخ شفاهی بهترین هنری که مصاحبه کننده دارد در دست گرفتن جریان مصاحبه و تسلط بر موضوع می‌باشد. برخی از مصاحبه ها بیشتر به قصه شبیه هستند تا یک مصاحبه علمی، در این گونه مصاحبه ها روایت کننده جریان مصاحبه را در دست گرفته و با بیان خاطرات گذشته ساعتها وقت مصاحبه کننده را می‌گیرد. این مصاحبه اصولاً با یک سؤال کلی شروع می‌شود و پس از آن مصاحبه شونده در حکم خطیبی می باشد که آنچه را دوست دارد بیا ن می‌کند.

توانایی مصاحبه

از دیگر عوامل اثرگذار در تاریخ شفاهی بحث ارائه مطالب توسط مصاحبه شونده ها می باشد. باتوجه به موضوعات متفاوت در تاریخ شفاهی ایران روایت کنندگان از موضوعات متفاوتی اطلاع دارند، بنابراین پژوهشگر تاریخ شفاهی همواره با این مسأله مواجه است که کدام مسأله مورد پژوهش قرارگیرد برخی از افراد که برای طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ خراسان،^۲ مورد نظر بودند در مصاحبه اولیه که با آنها داشتیم بیان می کردند که آنان گزینه های خوبی برای مصاحبه نیستند، اما واقعیت این است که پس از جلب موافقت آنان این نکته مشخص می شد

۱ - در طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ یکی از افرادی که مورد نظر برای مصاحبه بود و اطلاعات جامعی در ارتباط با قیام افسران خراسان داشت عامل حواس پرتی را بهانه عدم مصاحبه دانست.
 ۲ - شیوه پژوهش در طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ بدین صورت بود که ابتدا در ارتباط با موضوع شهریور ۱۳۲۰ خراسان به مطالعه در کتابها، اسناد، روزنامه ها و... پرداخته شد سپس به شناسایی افرادی که در این زمینه اطلاعی دارند اقدام شد، البته ابتدا از کسانی که واحد تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی با آنها مصاحبه کرده بود، شروع شد. شیوه ارتباط با مصاحبه شونده ها چنین بود که پس از جلب موافقت آنها یک جلسه پیش مصاحبه انجام می شود سپس نمونه سئوالات و مدخلهای مورد نظر با مصاحبه شونده در میان گذاشته می‌شود در مرحله سوم قرار مصاحبه گذاشته می شود و معمولاً جلسه اول مصاحبه‌ها تصویری می باشد و سایر جلسات بنا به تشخیص صوتی یا تصویری خواهد بود.

که تمامی افرادی که قادر به بیان خاطرات گذشته هستند هرچند در جریان مسائل نبودند ولی گفته‌های دارند که برای اولین بار مورد بحث قرار می‌گرفت.

مدت زمان مصاحبه

تعیین مدت زمان مصاحبه نقش ارزنده‌ای در پیشرفت مصاحبه‌ها دارد، به راستی چه زمانی برای یک مصاحبه مطلوب می‌باشد؟ در تعیین وقت مصاحبه عواملی دخیل می‌باشند که فهرست وار به آنها اشاره می‌شود: سن مصاحبه‌شونده، قدرت بیان، قدرت تفکر، وضعیت جسمانی، محل مصاحبه، زمان مصاحبه، تعداد جلسات و... .

برای فردی که ۸۰ سال سن دارد^۱ و تمام شرایط مصاحبه برای وی فراهم می‌باشد در ۳۰ دقیقه اولیه مصاحبه آنچه که در توان دارد بیان می‌کند و پس از آن به علت خستگی به سؤالات پاسخی گذرا می‌دهد. این نکته در مصاحبه‌های که توسط دانشگاه هاروارد انجام شده رعایت نشده است به طوری که در برخی از مواقع روایت کنندگان در یک جلسه حدود ۴ ساعت صحبت می‌کنند^۲ و یا خاطرات سپهبد کیا در سال ۱۹۸۵ طی دو جلسه در تاریخ‌های ۲۱ و ۲۵ اکتبر ضبط شده است.^۳

۱ - در طرح تاریخ شفاهی شهریور ۱۳۲۰ مشهد این نکته کاملاً تجربه شده زیرا افرادی که برای مصاحبه‌گزینش می‌شدند ۸۰ سال سن داشتند.

۲ - خاطرات محمود فروغی در دو جلسه که هشت ساعت طول کشید در شهر پالم بیچ (palm beach) در ایالت فلوریدای آمریکا توسط حبیب لاجوردی ضبط گردید. *خاطرات محمود فروغی*: به کوشش حبیب لاجوردی کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۳، ص ۲ و یا خاطرات آقای دکتر محمد علی مجتهدی طی ۹ ساعت در سه جلسه از ۲۱ تا ۱۴ اردیبهشت ۱۳۶۷ (۲-۱۹۸۸م) ضبط گردیده، *خاطرات دکتر محمد علی مجتهدی*: به کوشش حبیب لاجوردی کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۹. همچنین خاطرات عبدالمجید مجیدی طی هفت ساعت در سه جلسه در تاریخ‌های ۳ خرداد ۱۳۶۴ (۲۴ مه ۱۹۸۵)، ۲۹ مهر و ۲ آبان ۱۳۶۴ در دفتر کار ایشان در پاریس توسط شادروان ضیاء صدقی ضبط گردید، *خاطرات عبدالمجید مجیدی وزیر و مشاور و رئیس سازمان برنامه و بودجه* (۱۳۵۶-۱۳۵۱)؛ ویراستار حبیب لاجوردی، گام نو، تهران، ۱۳۸۱، ص ۹.

۳ - *خاطرات سپهبد حاج علی کیا*: به کوشش حبیب لاجوردی، زیبا، تهران، ۱۳۸۱، ص ۱۱.

نگرش یک سو

یکی از مسائلی که در تاریخ شفاهی ایران نمود پیدا کرده است و تا حدی پژوهش‌های تاریخ شفاهی را با مسائل جدیدی مواجه ساخته این است که برخی از مصاحبه‌ها با نگرشی خاص و در چارچوب مسائلی از پیش تعیین شده ضبط و ثبت می‌شوند. بخصوص این مسأله پس از انقلاب پر رنگ‌تر شده است. خاطره نویسی‌های متعدد، نشر اسناد و شیوه‌های جدید در انتشار خاطرات^۱ در قالب تاریخ شفاهی موجب شده تا برخی از خاطرات فقط عنوان شفاهی داشته باشند^۲. متأسفانه تدوین‌کننده‌های تاریخ شفاهی در ایران با جابجا کردن گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها جذابیتی که در لحن گفتاری مصاحبه‌شونده وجود دارد را از مصاحبه‌ها می‌گیرند^۳.

مصاحبه‌شونده

مشکلات خاصی که همواره یک مصاحبه‌کننده با آن مواجه است این می‌باشد که با چه افرادی مصاحبه شود، آیا باید به سراغ شخصیت‌های مطرح در تاریخ رفت یا اینکه تمام افراد می‌توانند اطلاعات جامعی در ارتباط با مسائل تاریخی ارائه دهند. در تاریخ شفاهی معمولاً افرادی که رهبری یک جریان و یا حادثه را در اختیار دارند و یا کارگردانان اصلی وقایع تاریخی که شاهدان عینی تاریخ می‌باشند در اولویت قرار دارند، منتهی این دلیل قانع‌کننده‌ای نیست که فقط به سراغ افراد مطرح رفت، زیرا برحسب موضوع پژوهش افرادی که در درجه دوم قرار دارند راحت‌تر اطلاعات را در اختیار قرار می‌دهند. در مصاحبه باید مصاحبه‌شونده به طور کلی از

۱- در خاطره نگاری سه روش به کار می‌رود: ۱- خاطره نگاری بر مبنای یادداشت روزانه؛ ۲- خاطره نگاری بر مبنای حافظه؛ ۳- روش مصاحبه جهت اطلاع بیشتر. ر.ک: *خاطرات ایرج اسکندری*، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۶.

۲- پژوهش‌هایی از قبیل تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی به کوشش غلامرضا کرباسچی و تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی به کوشش عبد الوهاب فراتی نمونه‌های هستند که تدوین‌کننده‌ها بدون رعایت مسائل تاریخ شفاهی انتشار داده‌اند.

۳- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: *خاطرات محمد مهدی عبد خدایی*، تدوین سید مهدی حسینی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۹.

اهداف و شیوه های کاری تاریخ شفاهی آگاه شده و از استفاده های پیش بینی شده از پروژه های خاصی که در آن مشارکت می کنند، آگاه گردند.^۱

طرح تاریخ شفاهی ایران توسط دانشگاه هاروارد از بسیاری جهات مهم و منحصر می باشد، زیرا روایت کنندگان اغلب رجال و شخصیت‌های درجه اول محسوب می شوند ولی در اغلب این مصاحبه ها تخصصی کار نشده است و مصاحبه کننده ها بدون توجه به تمامی ابعاد تاریخی یک جنبه از موضوع را مورد پژوهش قرار داده اند. در این خاطرات مصاحبه کننده در حکم یک شنونده بوده است و روایت کننده از بدو تولد شروع به صحبت کردن می کند و مصاحبه کننده در حکم تایید کننده جملات او می باشد و یا سؤالاتی نه چندان تخصصی از روایت کننده ها شده است. با توجه به اینکه شخصیت‌های مورد پژوهش اغلب از صاحب منصبان نظام گذشته بوده اند قطعاً اطلاعات آنها فراتر از موضوعات روایت شده می باشد.^۲ و یا در برخی از مواقع مصاحبه کننده نتوانسته است اطلاعات جامعی در ارتباط با تخصص روایت کنندگان بگیرد.^۳ چنین به نظر می رسد مجریان پروژه تاریخ شفاهی ایران از فرصتی که پیش آمده به درستی استفاده نکرده اند و مسائلی را دنبال نموده اند که روایت کننده ها بدون زحمت به آنان پاسخ داده اند و بسیاری از نا گفته های تاریخ شفاهی ایران بیان نشده است.^۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

- ۱ - به نقل از مقاله منتشر نشده ابوالفضل حسن آبادی تحت عنوان استانداردهای جهانی تاریخ شفاهی.
- ۲ - جهت اطلاع بیشتر ر.ک: *خاطرات دکتر علی مجتهدی*؛ به کوشش حبیب لاجوردی، کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۰.
- ۳ - در خاطرات سهپد کیا در ارتباط با شعبه کار تجسس و ساواک سؤال می شود راوی به سؤال مزبور پاسخ نمی دهد. در این زمینه مصاحبه کننده چون مستقیم وارد موضوع حساسی شده است روایت کننده از پاسخ دادن خودداری نموده است. جهت اطلاع بیشتر ر.ک: سؤالات معمولی است، *خاطرات سهپد کیا، صص ۱۴۵-۱۳۲* و یا زمانی که در ارتباط با شخصیت‌هایی که با روایت کننده همکار بوده اند سؤال می شود که نشان از عدم پژوهش بوده است، *خاطرات حاج علی کیا، صص ۱۴۵*.
- ۴ - جهت اطلاع بیشتر ر.ک: *مجموعه خاطرات محمود فروغی*، به کوشش حبیب لاجوردی، کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۲.

مصاحبه کننده

مسئله اساسی دیگر که تا حدودی تعیین کننده اعتبار پژوهشهای تاریخ شفاهی است مسئله مصاحبه کننده است. برخی از نکات وجود دارد که اگر مصاحبه کننده رعایت نماید نتیجه مطلوبی را به دست می آورد. مطالعه پیرامون مصاحبه، فن بیان، علاقه به تاریخ، قدرت ارتباط، وقت شناسی و برنامه ریزی را می توان از عوامل تعیین کننده یک مصاحبه در نظر گرفت. از بین عوامل فوق مطالعه و شناخت از مصاحبه شونده بیشترین تأثیر را در جریان یک مصاحبه دارد. در این روش مصاحبه کننده باید بکوشد تا با پژوهش کافی در دوران تاریخی مربوطه بر زندگی فردی و شرایط اجتماعی صاحب خاطرات اشراف کامل بیابد، اسناد و مدارک را مورد مطالعه و بررسی دقیق قرار دهد و سپس با طرح پرسش های ضروری با استقلال کامل در عین همکاری با صاحب خاطرات به استخراج دانسته ها و داوری های او بپردازد^۱.

شیوه مصاحبه های تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد به این صورت است که مصاحبه در دو مرحله انجام می شود در مرحله اول روایت کننده نکات مهم زندگی خود را تعریف می نماید. در مرحله دوم مصاحبه^۲ کننده بر اساس مطالب اظهار شده در مرحله اول و نکات و وقایع مهم تاریخی که روایت کننده از آن اطلاع داشت از روایت کننده سؤال می کند.

نتیجه گیری

در نیم نگاهی به کارنامه تاریخ شفاهی در ایران آنچه مسلم است برخی از پژوهشهای انجام شده بر اساس علایق و دیدگاههای خاصی نوشته شده اند. به جرات می توان گفت از جمله مسائلی که در تاریخ شفاهی ایران تأثیر گذار بوده مشکل امنیت برای روایت کننده است که این مسئله ریشه در شرایط بسته سیاسی - اجتماعی دارد به نحوی که افراد از طرح سابقه خود به

۱ - خاطرات ایرج اسکندری، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۶.

۲ - خاطرات عبدالمجید مجیدی وزیر مشاور و رئیس سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۱-۱۳۵۶)، ویراستار

حبیب لاجوردی، گام نو، تهران، ۱۳۸۱، ص ۹.

منظور تعاقب احتمالی خودداری می‌ورزند. زمانی یک نفر به بازگویی یک جریان می‌پردازد که تمام شرایط یک مصاحبه مطلوب برای او مهیا شده باشد.

عواملی چون کتمان، فراموشی، دروغ‌گویی، بی‌حوصله‌گی، کهنوت سن، عدم امنیت، و... برای مصاحبه‌شوندگان و عواملی چون عدم علاقه، مسلط نبودن به موضوع پژوهشی برای مصاحبه‌کننده‌ها از عوامل اساسی و تأثیرگذار در تدوین تاریخ شفاهی ایران می‌باشند.

۱ - مصاحبه‌کننده باید علاقه خاصی به تاریخ شفاهی داشته باشد، وی باید چنان به موضوع مسلط باشد که روایت‌کننده احساس کند با فردی گفتگو می‌کند که در گذشته وجود داشته است

کتابنامه

- ۱- باقی، ع: *تحریر تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی*، انتشارات تفکر، تهران، ۱۳۷۳.
 - ۲- پدرسون، آن: *نگهداری اسناد*، ترجمه رضا مهاجر، سازمان اسناد ملی، تهران ۱۳۸۰.
 - ۳- *خاطرات عبدالمجید مجیدی وزیر مشاور و رئیس سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۱-۱۳۵۶)*، ویراستار حبیب لاجوردی، گام نو، تهران، ۱۳۸۱.
 - ۴- *خاطرات ایرج اسکندری*، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، تهران، ۱۳۷۲.
 - ۵- *خاطرات دکتر علی مجتهدی*: به کوشش حبیب لاجوردی، کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۰.
 - ۶- *خاطرات محمد مهدی عبد خدایی*: تدوین سید مهدی حسینی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۹.
 - ۷- *خاطرات محمود فروغی*: به کوشش حبیب لاجوردی، کتاب نادر، تهران، ۱۳۸۳.
 - ۸- *خاطرات سپهبد حاج علی کیا*: به کوشش حبیب لاجوردی، زیبا، تهران، ۱۳۸۱.
 - ۹- *خاطرات علی امینی*: به کوشش حبیب لاجوردی، گفتار، تهران، ۱۳۷۶.
 - ۱۰- سرشار، هما: *شعبان جعفری*، ویرایش و مقدمه خسرو معتضد، البرز، تهران، ۱۳۸۱.
 - ۱۱- سمسار یزدی، علی اصغر: *تدوین تجربیات خبرگان فئات*، مهندسين مشاور ستیران، تهران، ۱۳۸۳.
- مقاله ها**
- ۱- حدادی، نصرالله: «شعبان و مراد»، کتاب هفته ش ۷۶، مرداد ۱۳۸۱.
 - ۲- رسولی پور، مرتضی: «تاریخ شفاهی»، زاویه ایرانی، کتاب هفته، ش ۱۳۰، ۱۲ مهر ۱۳۸۲.
 - ۳- رهبانی، مجید: «حاکم خیابانها»، جهان کتاب، سال ۷، ش ۹-۱۰.
 - ۴- سعیدی، علی اصغر، «ضرورت گردآوری تاریخ شفاهی در جهان امروز»، مجله فرهنگ و پژوهش، ش ۱۲۵.
 - ۵- فروغی، مجید: «تاریخ شفاهی وداوری مخاطب»، کتاب هفته، ش ؟، ۱۹ بهمن ۱۳۸۱.
 - ۶- قائد، محمد: «دستان پشمالویی شاید از غیب» جهان کتاب، سال ۷، ش ۹-۱۰.
 - ۷- معتضد، خسرو: «شعبان جعفری و مشکل کتمان»، کتاب هفته، ش ۷۶، مرداد ۱۳۸۱.
 - ۸- یوسفی، مجید: گفتگو با حبیب لاجوردی، «تاریخ شفاهی ایران: زاویه دید هاروارد»، کتاب هفته، ش ۱۳۷، ۲۲ شهریور ۱۳۸۲.